

Analysis of Calamity-Averting Beliefs in Kurdish Literature and Folk Culture

Sayyed Ahmad Parsa*

Shahrbano Hosseinpanahi**

Abstract

Calamity-averting refers to the act of transferring or warding off misfortune through various methods. This element of folk culture, known as calamity-averting beliefs, has held a special place among the Kurdish people, as it has among other ethnic groups and nations. The present study examines these beliefs, focusing on practices for averting illness, death, natural disasters, dangerous animals, the evil eye, and the als and jinn possession. This research aims to identify these beliefs, explain the reasons for their use, and analyze their functions. The study employs a descriptive-analytical approach, with data gathered through both library and field research, and analyzed using content analysis techniques. The findings indicate that Kurdish calamity-averting beliefs are based on two magical principles, homeopathic (similarity) and contagious (contact) magic, and that some have evolved alongside religious beliefs, taking on new forms adapted to distinct purposes.

Keywords: Folk Culture, Calamity-Averting Beliefs, Kurdish People, Natural Disasters, Evil Eye, Jinn Possession.

Introduction

Calamity-averting refers to “an object, animal, or person that takes upon itself, or wards off, a destined misfortune from another, thereby protecting them from harm” (Najafi, 2008: 169), and “to become someone’s calamity-averting; to bear the calamity so that they may remain safe” (Dehkhoda, 1998: 4943). It was traditionally believed that, through magical laws, one could comprehend or even alter the surrounding world. Early humans thought they could produce any desired effect by imitating it, or that any material object could exert a similar influence on someone who had once been in contact with it. According to Frazer (2019), such thought belongs to two anthropological categories: contagious magic (based

*Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. a.parsa@uok.ac.ir

**PhD Candidate in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran (Corresponding Author). banoo.hp2@gmail.com

How to cite article:

Parsa, S. A. & Hosseinpanahi, S. (2025). Analysis of scapegoating beliefs in Kurdish literature and popular culture. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(7), 63-88. doi: 10.22077/jerl.2025.7864.1143

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

on contact) and homeopathic magic (based on similarity) (87–88).

In addition, the discovery and identification of various folk beliefs can reveal the philosophical foundations underpinning them. Thus, by understanding folk culture and literature and the influence of belief systems within them, this study examines calamity-averting beliefs in Kurdish folk culture and literature. These beliefs are discussed in five categories: warding off illness and death, averting natural disasters, repelling the evil eye, deterring harmful animals, and protecting against the *als* (a female demon in folklore) and jinn possession, in order to provide an accurate analysis of calamity-averting traditions in Kurdish culture. Calamity-averting beliefs form a significant part of Kurdish folk culture and literature. The aims of this research are to identify these beliefs, analyze their content through the two magical laws of similarity and contact, examine their interweaving with religious traditions, and explore the reasons for their use. Through this, a clearer understanding of calamity-averting practices in Kurdish folk culture and literature can be achieved.

Research Method

This study collects data on calamity-averting beliefs among Kurdish-speaking communities through both library and field research, then analyzes them using a descriptive–analytical method grounded in anthropological approaches. The paper addresses this research question:

Based on the two magical laws of similarity and contact, as well as mythological and religious dimensions, what role and function have calamity-averting beliefs played among the Kurdish people?

Literature Review

Frazer's *The Golden Bough* (2019) is one of the most influential works examining beliefs, rituals, primitive religions, magic, and superstition worldwide, relying on mythology and religion. Donaldson's *The Evil Eye* (2020) is a collection of twenty-one essays on the evil eye among different cultures. Donaldson, in *Wild Rue* (2022), studies Iranian folk culture. Among Iranian works, *Aqayed al-Nesa (Kolsoom-Nane)* by Khansari is considered the earliest text in which women's beliefs in the Safavid era were humorously recorded. Hedayat, more systematically, presented various beliefs and rituals from birth to death in *Neyrangeshtān* (1933). Lesan, in "Sacrifice from Ancient Times to the Present" (1976), discusses the history of sacrifice in Iran. Shamlu, in sections of *Koucheh* (1978), documents Iranian folk beliefs, some of which overlap with Kurdish calamity-averting traditions. Zolfaghari and Shiri, in *Popular Beliefs of the Iranian People* (2015), analyze Iranian folk beliefs. Jafari Qanavati, in *An Introduction to Iranian Folklore* (2015), studies folklore in two parts: seasonal customs and oral literature. In another article, "Is the Wolf the Totem of the Azerbaijani People?" (2022), he examines a historical claim and concludes it is unfounded. No previous work specifically focusing on calamity-averting beliefs in Kurdish folklore was found, making the present study an attempt to fill this gap.

Discussion

Like many other peoples, Kurds have long held beliefs and rituals for averting misfortune. With mythological, religious, and natural roots, these can be grouped into five main categories:

1. Beliefs in warding off illness and death

2. Beliefs in preventing and repelling the evil eye
3. Beliefs in averting the als and jinn possession
4. Beliefs in deterring harmful and dangerous animals
5. Beliefs in averting natural disasters

To ward off each of the aforementioned calamities, various methods were employed; the use of different rituals and incantations, the symbolic application of various objects, seeking intercession from holy individuals, or relying on natural phenomena are among the strategies that were used to repel disasters, and they will be addressed in the following. When early humans could not find logical and scientific solutions for treating diseases, they resorted to methods influenced by the apotropaic beliefs accepted by their society. For instance, when they wanted to treat their feverish children, they used a fever thread. The belief in the magic of tying knots on a thread has evolved in line with religious beliefs; for what was once a magical spell for destroying a person has, with a different objective than before, transformed into a combination of religious-medical belief. Similarly, to cure a sty, when they could not find a logical connection between cause and effect, they searched for resemblance and connection among phenomena. This belief is related to the law of similarity, as the resemblance between the appearance of the disease and its name justifies this thinking. To ward off the evil eye, humans also used objects or beads known as fetishes. With the notion that the supernatural forces present in some of these objects could be useful in repelling the evil eye, they used them in various life situations. It seems that wild rue (*Espand*) also functions like other fetishes, because in the view of its believers, it possesses such an extraordinary power that it can ward off the malevolence of the evil eye.

In addition to what has been mentioned, to repel the als and demonic possession of the mother and newborn, items such as pins, knives, or bread and salt were used. A combination of magic and religion is a significant aspect of this belief, as some, in addition to sharp objects, intended to repel demonic forces by placing a Qur'an above the head of the mother and newborn. Therefore, these two ways of thinking move in parallel to achieve the desired result. Sometimes, bread and salt were used to repel the Aal. In this apotropaic belief, by placing bread and salt next to the newborn, it is imagined that the malevolent forces are implicitly driven away, because bread and salt are held sacred, and the Aal, upon seeing them, refrains from approaching the child. Repelling creatures and animals that could harm human life and property was another concern of early man. When he lacked the proper tools to be safe from their harm, he sought to protect his life and property by relying on sacred things and magical methods. Also, when compared with the two laws of homeopathic and contact magic, the concept of binding the wolf's mouth is related to the law of homeopathic magic (law of similarity), and repelling vermin with sacred earth is justifiable by the law of contact. Throughout history, in line with social, cultural, and scientific developments, humans have always strived to conquer natural phenomena and ward off natural disasters. Just as science today can be a guide for making better use of celestial precipitation, in the past, it was expected that this would be achieved through performing ritual ceremonies and appealing to supernatural forces. In this context, by resorting to religious and mythological foundations in the "Buke Baraneh" (Bride of the Rain) ceremony, this ritual on one hand focuses on the myth of Anahita, and on the other hand, a religious aspect is also dominant.

Furthermore, given the historical background of the myths, after the advent of Islam in Iran, changes took place in its religious aspect.

Conclusion

This research examined the evil-averting beliefs in the culture of the Kurdish people. Furthermore, this study aimed to answer the question of what role and function these apotropaic beliefs have had among the people, based on the two laws of similarity and contact, as well as mythological and religious aspects. The results of the research indicate that these beliefs fall into five groups: warding off disease and death, warding off the Aal and demonic possession, warding off natural disasters, warding off vermin and dangerous animals, and warding off the evil eye. Each group also has subcategories, and their examination based on the magical laws of similarity and contact shows that some of these beliefs align with the law of similarity, while others, based on their practical application, fall within the domain of the magical law of contact. Additionally, many beliefs are centered on religious foundations, and by examining them, one can discern their magical or mythological undertones.

تحلیل باورهای بلاگردانی در ادبیات و فرهنگ عامه کردی

سیداحمد پارسا*

شهربانو حسین پناهی**

چکیده

بلاگردانی به معنای انتقال و دفع شر و بلا به شیوه‌های مختلف است. این بخش از فرهنگ عامه، با عنوان باورهای بلاگردانی در میان مردم کُرد نیز همچون سایر اقوام و ملل جایگاه خاصی داشته‌اند؛ از این رو، پژوهش حاضر به بررسی و تحلیل این باورها می‌پردازد و می‌کوشد مواردی چون بلاگردانی برای دفع بیماری، مرگ، بلایای طبیعی، جانوران خطرناک، چشم زخم، آل و جن‌زدگی را تجزیه و تحلیل کند. شناساندن این باورها، دلیل کاربرد و تجزیه و تحلیل آن‌ها از اهداف این پژوهش است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است. داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده‌اند و با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا تجزیه و تحلیل شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که باورهای بلاگردانی مردم کرد مبتنی بر دو قانون هومیوپاتیک و تماس است و برخی نیز به موازات باورهای دینی شکلی نو به خود گرفته‌اند به گونه‌ای که برای اهداف متمایز به کار برده می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ عامه، باور بلاگردانی، قوم کرد، بلایای طبیعی، چشم‌زخم، جن‌زدگی.

*استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. a.parsa@uok.ac.ir

**دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران.

banoo.hp2@gmail.com

(نویسنده مسئول)

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۳۰

۱. مقدمه

بلاگردان به معنای «چیزی یا حیوانی یا کسی که بلای مقدر بر دیگری را بر خود گیرد یا دفع کند و بدین وسیله او را از خطر مصون دارد» (نجفی، ۱۳۸۷: ۱۶۹). همچنین می‌تواند «از سرایت آن [بلا] به دیگران جلوگیری کند» (ثروت و انزابی‌نژاد، ۱۳۷۷: ۱۱۴) و «بلاگردان کسی شدن؛ به جان خریدن بلا تا او سالم بماند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴۹۴۳) معنا شده است. این باور با عنوان باور بلاگردانی، بخشی از فرهنگ غنی جوامع است. «در دوران ابتدایی، با توجه به شکل زیستی و محدود جوامع و به تبع آن، شرایط سخت و نامناسب زندگی از قبیل گرما و سرما و در پی آن، بروز بیماری‌ها و گرفتاری‌های ناخواسته، انسان را برای پیشگیری دفع حوادث به فکر وامی‌داشت» (خوارزمی، ۱۳۹۲: ۳). در این میان، اعتقاد به این باور که می‌توان شر و بدی را به شیء و یا موجود دیگری انتقال داد، ناشی از امید انسان برای تسلیم نشدن در برابر ناملایمات دنیای پیرامونش بود. بشر ابتدایی ناتوان از درک پدیده‌های اطراف خویش بود و توجیهی برای درک بسیاری از بلاها نداشت. او یکی از راه‌های سلطه بر رنج خویش را انتقال آن به پدیده‌های طبیعی، اشیاء، حیوانات و یا انسان می‌دانست. این تفکر «که می‌توان گناهان و درد و رنج خود را به کسی دیگر انتقال داد که با خود ببرد، برای انسان وحشی [=بدوی] آشنا بوده است. این فکر از درآمیختن عینیات و ذهنیات، امر مادی و غیرمادی ناشی می‌شود» (فریزر، ۱۳۹۸: ۵۹۳). انسان در این روند انتقال برای دفع بلا به روش‌های مختلفی متوسل می‌شد. او با تکیه بر باور خویش سعی می‌کرد جهان اطراف را مسخر خویش سازد.

انتقال شر و بلا و یا به عبارت دیگر، اصل نیابتاً رنج بردن در میان اقوامی بود که در مراحل اولیه فرهنگ اجتماعی و فکری قرار داشتند. در این ارتباط، گاهی شر به حیوان یا شیء خاصی منتقل می‌شد، گاهی دفع بلا با آبتنی کردن، ریختن سرب مذاب داخل آب و سپس دفن آن در دل خاک، انتقال بیماری به درختان، زدن و کوبیدن هوا با شمشیرهای چوبی و مواردی از این دست صورت می‌گرفت و یا گاهی انتقال محنت و بلا به شکل مستقیم و غیر مستقیم به انسان زنده نیز اتفاق می‌افتاد (رک: همان: ۵۹۳-۶۰۱).

بر اساس آنچه بیان شد، بشر برای شناخت جهان، سیطره بر آن و گاهی برای تغییر آن همواره از روش‌های گوناگون بهره جسته است. در این میان تصور بر این بود که با قوانین جادویی می‌توان جهان اطراف خود را درک کرد و یا تغییر داد. از نظر انسان نخستین، او می‌تواند هر معلول دل‌خواهی را با تقلید از آن ایجاد کند و یا اینکه هر شیء مادی می‌تواند بر روی فردی که زمانی با آن شیء تماس داشته است، تأثیری مشابه بگذارد. از این رو، این تفکر در دو مقوله جادوی مسری (تماس) و جادوی هومیوپاتیک (شباهت) قرار می‌گیرند (همان: ۸۷-۸۸). شناخت انسان از عینیات سبب می‌شد تا به این نتیجه برسد که این قوانین (تماس و شباهت) با تقلید و تشبیه عملی و نه علمی می‌تواند به سلسله اتفاقاتی که برای او ناخوشایند بوده است، نظم بخشد.

۱-۱. بیان مسأله

کشف و شناسایی باورهای مختلف در فرهنگ عامه می‌تواند، مبانی فلسفی بسیاری از این باورها را آشکار سازد. همچنین، فرهنگ عامه نمودار هم‌زمانی با مبانی ایدئولوژیکی و اسلوب‌های فرهنگی و اجتماعی در هر دوره‌ای است؛ قصه‌ها، افسانه‌ها، ضرب‌المثل‌ها، ترانه‌ها و سایر ابعاد ادبی در این حوزه علاوه بر آن‌که نشان از گرایش هنری اقوام مختلف دارند، مضامین و اهدافی فراتر از جنبه هنری را نیز شامل می‌شوند. از این رو، تحقیق درباره این باورها، بسیاری از مبانی فکری و فرهنگی را برای ما آشکار می‌سازد و این در حالی است که اغلب باورها در فرهنگ عامه در حال فراموشی هستند؛ بنابراین، با بررسی دقیق این آثار، شناسایی مبانی فرهنگی و اعتباربخشی به آن‌ها موضعی نو می‌یابد. شایان ذکر است با توجه به شناخت فرهنگ و ادبیات عامه و تأثیر باورها و اعتقادات در آن به بررسی باورهای بلاگردانی در فرهنگ و ادبیات عامه کردی پرداخته می‌شود. بر این اساس، باورهای بلاگردانی در فرهنگ و ادبیات عامه کردی در پنج بخش دفع بیماری و مرگ، دفع بلایای طبیعی، دفع چشم‌زخم، دفع جانوران موزی و دفع آل و جن‌زدگی بررسی خواهند شد تا بتوان به تحلیل درستی از باورهای بلاگردانی در فرهنگ و ادبیات عامه کردی دست یافت.

۲-۱. اهداف پژوهش

باورهای بلاگردانی بخش مهمی از فرهنگ و ادبیات عامه کردی را شامل می‌شود؛ بنابراین، شناساندن این باورها، تحلیل محتوای آن‌ها بر اساس دو قانون جادویی شباهت و تماس و همچنین آمیختگی آن‌ها با دین و پاسخ به چرایی کاربرد این باورها، از جمله اهداف این پژوهش است که به تبع آن می‌توان به درک درستی از بلاگردان‌ها در فرهنگ و ادبیات عامه کردی رسید.

۳-۱. روش و پرسش پژوهش

پژوهش حاضر بر آن است تا باورهای بلاگردانی را در میان مردم کردزبان به صورت کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری کند، سپس به شیوه توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر رویکرد مردم‌شناسی تجزیه و تحلیل کند و در پی پاسخ به این پرسش است که باورهای بلاگردانی بر اساس دو قانون شباهت و تماس و همچنین وجوه اسطوره‌ای و دینی چه نقش و کارکردی در میان مردم داشته‌اند؟

۲. پیشینه پژوهش

کتاب *شاخه زرین* اثر فریزر (۱۳۹۸) یکی از مهم‌ترین آثاری است که با تکیه بر اسطوره و دین به بررسی باورها، مناسک، ادیان بدوی، جادو و خرافات مردم جهان پرداخته است.

فریزر سیر اندیشه انسان را از جادو و خرافه به سمت دین و سپس به سمت علم نشان می‌دهد. کتاب چشم‌زخم اثر دانداس (۱۳۹۹) نیز مجموعه‌ای از بیست و یک مقاله دربارهٔ باور چشم‌زخم در میان ملل گوناگون است که یک مقاله آن نیز مخاطب را با چگونگی باور چشم‌زخم در ایران آشنا می‌سازد (همان: ۱۰۰-۱۱۲). دانداس در کتاب *سفنند وحشی* (۱۴۰۱) به بررسی فرهنگ عامه مردم ایران می‌پردازد. نویسنده در این کتاب باورهای مردم را فارغ از طبقه اجتماعی و یا گروه جنسیتی جمع‌آوری و تدوین کرده است، اما در میان آثار ایرانیان، کتاب *عقاید/نسا خوانساری* (متوفی ۱۰۹۲ ه.ش) را می‌توان اولین اثری دانست که نویسنده اعتقادات زنان در دوره صفویه را به زبان طنز نوشته است. بعد از این اثر، هدایت به شکلی منسجم‌تر در کتاب *نیرنگستان* (۱۳۱۲) به معرفی باورهای مختلف از زمان تولد تا مرگ پرداخته است. شاملو نیز در بخش‌هایی از کتاب *کوچه* (۱۳۵۷) باورهای عامه مردم ایران را معرفی می‌کند که برخی نیز دارای مشترکاتی با باورهای بلاگردانی مردم گُرد هستند. ابومحبوب در مقاله «لال‌شیش، چوب بلاگردان، تیر آرش» (۱۳۸۸)، به رسم لال‌شیش زدن که برای راندن شیاطین و ارواح خبیث به کار می‌رود، اشاره می‌کند. ذوالفقاری و شیرازی در کتاب *باورهای عامیانه مردم ایران* (۱۳۹۴) به واکاوی باورهای مردم ایران پرداخته‌اند. نویسندگان باورهای عامه اغلب مناطق ایران را گردآوری کرده‌اند و در این میان برخی از باورهای بلاگردانی مردم گُرد را به صورت محدود، انعکاس داده‌اند. جعفری قنواتی در کتاب *درآمدی بر فولکلور ایران* (۱۳۹۴)، فولکلور را در دو بخش بررسی کرده است. بخش اول فولکلور مراسمی و مناسبتی است و بخش دوم کتاب نیز به ادبیات شفاهی و اهمیت آن می‌پردازد. آقاخان‌بیژنی و همکاران در مقاله «باور بلاگردانی در قوم بختیاری» (۱۳۹۶)، باور بلاگردانی را در دو بخش خونی و غیرخونی بررسی کرده‌اند. بر این اساس، قربانی کردن حیوانات باور خونی است و اعمالی همچون دعانویسی و استفاده از اشیایی برای بلاگردانی باور غیرخونی است. همچنین، جعفری قنواتی در مقاله «آیا گرگ توتم مردم آذربایجان است؟» (۱۴۰۱)، به بررسی تاریخی یک ادعا پرداخته است که در آن گرگ را توتم مردم آذربایجان می‌داند. سپس نتیجه می‌گیرد که این ادعا هم در حوزه ادبیات رسمی و هم در فولکلور آذربایجان نادرست است؛ بنابراین، با توجه به بررسی‌های انجام گرفته، در ارتباط با باورهای بلاگردانی در فرهنگ و ادبیات عامه گُردی موردی یافت نشد و پژوهش حاضر کوششی در جهت رفع این خلأ است.

۳. چارچوب نظری

۳-۱. قانون هومیوپاتیک و قانون تماس

فولکلور و مطالعات مردم‌شناسی دو بخش به هم پیوسته است، زیرا «مردم‌شناسی با مطالعه عمیق جامعه و اجزاء و عناصر متشکله آن و جمع‌بندی و توصیف و تحلیل دقیق آنها به کشف و توضیح و تحلیل روابط درونی جامعه می‌پردازد» (شریعت‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۱). در

این میان شناخت و بررسی باورهای عامه به عنوان بخشی از فولکلور می‌تواند در شناخت هویت مردم یک جامعه کارآمد باشد و ارج نهادن به این باورها عنصری مهم در درک بسیاری از ارزش‌ها، مناسبات و هنجارهای اقشار مختلف جامعه است.

باورهای بلاگردانی بخش قابل توجهی از فولکلور هر جامعه‌ای را منعکس می‌سازد که با تکیه بر اعمال و اورادی شکل گرفته‌اند، اما امروزه دو نوع نگاه متفاوت به این باورها دیده می‌شود. نسل جدید با نگاهی خرافه‌آمیز به این باورها می‌نگرند، ولی نسل قدیم با باورمندی به این باورها بر تداوم آن‌ها پافشاری می‌کنند. بنابراین مطالعات پژوهش‌های مرتبط با فرهنگ عامه در هر زمینه‌ای می‌تواند در شناخت بسیاری از مضامین فولکلوری و به تبع آن مطالعات مردم‌شناسی سودمند باشد، چون می‌توان به خاستگاه و مبانی این تفکرات دست یافت.

باورهای بلاگردانی گاهی بر مبنای جادو و افسون شکل گرفته‌اند، گاهی تکامل یافته و ابعاد دینی بر آن‌ها غالب شده است و گاهی اندیشه‌های جادومدار با اندیشه‌های دین‌مدار به موازات یکدیگر سیر تفکر انسان‌ها را پیش می‌برند. جادومند بودن برخی از این باورها که با تسخیر بسیاری از نیروهای طبیعت و گاه ماورایی سروکار دارد، مبنای بسیاری از تفکرات برای رهایی از بلا یا بوده است؛ بنابراین، اگر بسیاری از این باورها را بر مبنای جادو و افسون فرض کنیم، با دو قاعده کلی روبه‌رو هستیم:

نخست این‌که هر چیزی همانند خود را می‌سازد یا هر معلولی شبیه علت خود است و دوم این‌که چیزهایی که زمانی با هم تماس داشتند پس از قطع آن تماس جسمی از دور بر هم اثر می‌کنند. اصل اول را می‌توان قانون شباهت و دومی را قانون تماس یا سرایت نامید (فریزر، ۱۳۹۸: ۸۷).

از این رو، بسیاری از باورها می‌توانند در هر کدام از طبقه‌بندی‌های شباهت و یا سرایت قرار بگیرند و یا ممکن است با تلفیقی از این دو قانون روبه‌رو شویم؛ بنابراین، «افسون‌های مبتنی بر قانون شباهت را می‌توان جادوی هومیوپاتیک یا تقلیدی نامید. افسون‌های مبتنی بر قانون تماس یا سرایت را نیز جادوی واگیردار می‌نامیم» (همان). این قوانین در زیر مجموعه جادوی «همدلانه» قرار می‌گیرند، زیرا از طریق همدلی مرموزی از راه دور بر یکدیگر اثرگذار هستند (همان: ۸۸).

۲-۳. تقابل یا توازن دین و جادو

ادیان هرچند دارای اهداف یکسانی هستند، شرایط فرهنگی و اجتماعی جوامع مختلف بر عملکردشان تأثیر خواهند گذاشت؛ از این رو، «دین به معنای اعتقاد به یک امر قدسی است و برخی آن را ایمان به موجودات روحانی دانسته‌اند. گروهی دیگر گفته‌اند دین عبارت است از ایمان به یک یا چند نیروی فوق بشری که شایسته اطاعت و عبادت هستند» (توفیقی، ۱۳۹۰: ۱۴). به طور کلی فطرت انسان‌ها همواره به سوی نیروهای متعالی

گرایش داشته است. اعمال، اوراد، مناسک، کتب مقدس و مواردی از این دست، بخش‌هایی از یک دین را تشکیل می‌دهند که مجموعه قواعدی برای جهت‌بخشی به زندگی هستند. واژه دین در عربی به معنای راه و روش و کیش و عادت و فرمانبرداری و شأن و شوکت است. در *اوستا* daena در پهلوی dñ خوانده می‌شود. دنا از مصدر اوستایی dā به معنای شناختن و اندیشیدن آمده است. دین در گات‌ها به معنای کیش، خصایص روحی، تشخیص معنوی و وجدان به کار رفته است (رک: برهان، ۱۳۴۲: ۹۱۶). با دقت در این معانی، می‌توان دریافت، هر کدام به ابعادی از دین اشاره می‌کنند که جریان منظمی به زندگی می‌بخشند. دین در نظر فریزر (۱۳۹۸: ۱۱۸) که بر مبنای تفکر توتمیستی است، به معنای «تسکین و ترضیه نیروهای فوق بشری است که هادی و ناظر روند طبیعت و حیات بشر انگاشته می‌شوند». دین از دیدگاه وی با باور به خدایی معنا می‌یابد که برای خشنود ساختن او باید نهایت تلاش خود را به کار برد؛ از این رو، باورهای مختلفی با مبانی دینی خلط می‌شود که تصویر مبهمی از دین ارائه می‌دهند.

دین راهی متمایز از جادو دارد، چون «دین از جادو پیشرفته‌تر است و نشان‌دهنده یک پیشرفت فکری برای بشر محسوب می‌شود... به این دلیل ساده که تبیین‌های دینی در وصف جهان، آنگونه که ما آن را تجربه می‌کنیم، بهتر از تبیین‌های جادوگرانه‌اند» (پالس، ۱۳۸۲: ۶۳). در ادیان ابتدایی «اعتقاد به وابستگی به قوا و نیروهای موجود در محیط بلافصل اجتماعی و طبیعی است» (ناس، ۱۳۵۴: ۱۲)؛ از این رو، گاهی دین در استمداد از نیروهای مستور در مهره‌ها و اشیایی معنا می‌یابد که بنا بر باور پیشینیان دارای نیروهای ماورایی هستند و با نام «fetish» خوانده می‌شوند. «fetish از واژه پرتغالی feitico (افسون و جادو) و ریشه لاتین facticius (بت مصنوع) اخذ شده است. فیتیش در اصطلاح به شیء، حیوان، بت مصنوع یا طبیعی اطلاق می‌گردد که واجد رموز و موجب برانگیختن احترام است» (علی پورسعدانی و شیخ‌زاده، ۱۳۸۸: ۵۴). به عقیده پیشینیان این اشیاء یا موجودات دارای روح بوده‌اند و قادر به انجام اعمال خارق‌العاده‌ای نیز بوده‌اند. در این میان، «مهره‌ها به عنوان یکی از مظاهر فیتیشزم... عاملی برای رستن از مرگ و گاه در حکم حرز و تعویذ، محافظت در برابر خطرهای است» (غلامحسین‌زاده و قنبری، ۱۳۹۳: ۱۳۷).

یکی از کارکردهای فیتیش‌ها دفع بلایا است. در این باور، همراه با مناسک افسون و جادو از نیروهای دین‌مدار استمداد طلبیده می‌شود و دریافت بهترین نتیجه انتظار می‌رود؛ بنابراین، بسیاری از استدلال‌های منطقی برای حل مسائل با این شیوه کمرنگ خواهد شد. این شیوه دینداری سینه به سینه در میان نسل‌ها تداوم می‌یابند و در میان افکار و اعتقادات مردم درونی می‌گردند. روند متوازن این دو تفکر را در بررسی بسیاری از باورهای بلاگردانی می‌توان مشاهده کرد؛ به این معنا که بسیاری از باورها تلفیقی از این دو شیوه فکری دین‌مداری و افسونگری است که بشر برای پذیرش آنها مرزی قائل نیست.

۴. بحث و بررسی

۴-۱. آیین‌ها و باورهای بلاگردانی در میان مردم کُرد

مردم کُرد همچون سایر اقوام از دیرباز به باورهای بلاگردانی معتقد بوده‌اند. هم‌اکنون نیز بسیاری از این باورها با پیشینه‌ای اسطوره‌ای، دینی و طبی جایگاه خود را در میان مردم حفظ کرده‌اند؛ بنابراین، شناخت هر کدام از این باورها در حوزه‌های مختلف مردم‌شناسی، روانشناسی، تاریخی و فرهنگی می‌تواند به شناخت بیشتر مردمان کُرد یاری رساند؛ از این رو، با بررسی باورهای بلاگردانی می‌توان دریافت که باورمندی به این باورها در ذهن بسیاری از مردم چنان عجین شده است که کاربست آن‌ها آرامش نسبی به معتقدان می‌بخشد و در صورتی که در موقعیت‌های متناسب به کار نروند، نوعی آشفتگی ذهنی به آنها القا خواهد شد. این باورها را می‌توان به چند دسته عمده تقسیم کرد:

۱. باورهای دفع بیماری و مرگ
۲. باورهای دفع چشم‌زخم
۳. باورهای دفع آل و جن‌زدگی
۴. باورهای دفع جانوران موزی و خطرناک
۵. باورهای دفع بلایای طبیعی

برای دفع هر کدام از این بلایا شیوه‌های گوناگونی به کار می‌رفته است که اغلب آنها با تحولات دنیای بشری دچار تغییراتی شده‌اند. استفاده از اعمال و اوراد گوناگون، کاربرد اشیاء مختلف به شکل نمادین، توسل به انسان‌های مقدس و یا اتکا به پدیده‌های طبیعی از جمله راهکارهایی برای دفع بلایا هستند؛ بنابراین با توجه به قوانین مختلفی که با باورهای بلاگردانی مرتبط هستند، این باورها بررسی خواهند شد.

۴-۱-۱. باورهای دفع بیماری و مرگ

انسان پیشین هنگامی که نمی‌توانست راهکاری برای درمان بیماری‌ها بیابد، به شیوه‌هایی متوسل می‌شد که متأثر از باورهای بلاگردانی مورد پذیرش جامعه بود. آن‌ها با این امید که می‌توانند راهی برای کاهش درد و رنج بیابند، از هیچ اقدامی در این زمینه فروگذار نمی‌کردند. مردمان کُرد نیز باور داشتند که در درمان بسیاری از بیماری‌ها با باورهای بلاگردانی می‌توانند سلامتی خود را بازیابند.

۴-۱-۱-۱. بریدن تب کودکان با رشته تب

استفاده از رشته تب، به استناد منابع میدانی، روشی برای قطع تب کودکان بوده است. به این صورت که شخصی مؤمن هفت مرتبه سوره توحید را همراه با صلوات بر روی رشته‌ای نخ می‌خواند و هر بار یک گره روی نخ ایجاد می‌کرد. سپس نخ را به میچ کودک تبادار می‌بستند و بخش اضافی انتهای نخ را می‌بریدند و می‌سوزاندند و تا زمانی که تب کودک قطع نمی‌شد، نخ را از دست او باز نمی‌کردند. در نهایت، نخ را بعد از قطع تب به آب جاری می‌سپردند تا آب آن را با خود ببرد. به این ترتیب کودک از تب نجات پیدا می‌کرد.

نیروی شفابخشی و یا نابودگری گره، دو رویه متقابل این تفکر است که ناشی از تفکر افسونگری و دین‌مداری این باور است؛ زیرا شفابخش بودن گره بر روی رشته نخ، اقتباسی از همان اندیشه خواندن ورد و دمیدن بر آن است که زمانی از آن به عنوان افسونی نابودکننده نام برده می‌شد. در قرآن کریم (فلق: ۴) نیز به این نکته اشاره شده است: «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ: و از شر زنان افسونگر چون به جادو در گره‌ها بدمند». مضمون این آیه به نیروهای شری اشاره می‌کند که افسونگران با زدن گره ایجاد می‌کردند و این در حالی است که این شیوه بلاگردانی، به نیروی شفابخشی گره‌ها ارتباط دارد. فریزر در کتاب *شاخه زرین* (۱۳۹۸: ۲۶۸)، به مداوای تب که در بین ترکمن‌ها رایج بوده است، این‌گونه اشاره کرده است:

افسونگر موی شتری برمی‌دارد و آن را با نخ کلفتی می‌ریسد و طلسم می‌کند. سپس هفت گره بر نخ می‌زند و بر هر گره پیش از آن‌که محکم شود فوت می‌کند. این نخ گره خورده را چون مچ‌بندی بر مچ بیمار می‌بندند. هر روز یکی از گره‌ها را باز می‌کنند و بر آن فوت می‌کنند و وقتی گره هفتم باز شد همه نخ‌ها را گلوله می‌کنند و در رودخانه می‌اندازند و اعتقاد دارند که تب همراه آن برای همیشه از تن بیمار خارج می‌شود.

باورمندی به افسون گره بر روی رشته نخ، متناسب با باورهای دینی تغییر یافته است؛ از این رو، اگر زمانی این عمل افسونی برای نابودی بوده است، با هدفی متمایز به ترکیبی از باور دینی-طبی تبدیل شده است که در صورت اعتقاد قلبی می‌تواند عملکردی متناسب با اهداف انسان داشته باشد. درواقع تأثیر باورهای دینی بر باورهای جادویی، آن را به سمت کارکردی مثبت سوق داده است.

۲-۱-۱-۴. رفع بیماری گل‌مژه

در زبان کردی به بیماری گل‌مژه «سیچکه‌سلام» یا «سیتکه‌سلاو» گفته می‌شود و «سیچکه» به معنای «اولین غنچه درخت» است. اعتقاد بر این است، زمانی که این بیماری پدید آید با خواندن این عبارت بر روی آب روان، بیماری رفع خواهد شد:

سیچکه (سیتکه) سَلام، هفت جار سَلام
 sička (sitka) slām haft jār slām
 برگردان: گل‌مژه، هفت بار سلام.

انسان بدوی زمانی که نمی‌توانست ارتباط منطقی بین علت و معلول بیابد، گاهی همانندی و پیوند در بین پدیده‌ها را جست‌وجو می‌کرد؛ بنابراین به نظر می‌رسد، این باور با قانون شباهت ارتباط دارد، چون شباهت بین ظاهر بیماری و نامگذاری آن این تفکر را توجیه می‌نماید. در زبان فارسی نیز گل‌مژه را

سندسلام می‌خوانند و این نام به ظاهر از اعتقادی برآمده است که به شیوه معالجه آن دارند. برحسب این عقیده برای از میان رفتن این جوش، باید صبح زود کنار آب رفت و چنین خواند:

سندھ سلامت می‌کنم	خودمو غلامت می‌کنم
اگه چشمو خوب نکنی	یه لقمه خامت می‌کنم

(پناهی سمنانی، ۱۳۸۲: ۱۰۸).

۳-۱-۱-۴. تکاندن لباس و شستن نوک کفش بعد از مراسم ختم برای دوری از مرگ

مردم کُرد معتقد بودند که بعد از بازگشت از مجالس ختم باید لباس‌های‌شان را بتکانند و یا تعویض کنند. همچنین نوک کفش‌های خود را نیز باید با آب بشویند، حتی به منزل کسی نروند. در این باور نحوست و مرگ می‌تواند با پوشش انسان انتقال یابد. این باور با قانون مسری (تماس) ارتباط دارد. همان‌گونه که اشاره شد، در این شیوه تفکر هر آنچه در مجاور هم بوده‌اند و یا زمانی در تماس بوده‌اند، بعدها نیز می‌توانند بر یکدیگر تأثیر بگذارند. این تأثیرات می‌توانند منفی و یا مثبت باشند؛ بنابراین برای دفع تأثیرات منفی که می‌تواند نحوست مرگ را به دنبال داشته باشد، به این شیوه عمل می‌شد؛ درواقع، این باور به شکل نمادین اجرا می‌شد، چون دفع بلا را فقط با تکاندن لباس و شستن نوک کفش انتظار داشتند.

۲-۱-۴. باورهای دفع چشم‌زخم

چشم‌زخم در فرهنگ لغت دهخدا (ج ۶، ۱۳۷۷: ۸۱۴۶) به «آسیب و زیانی که از نگاه پرمحبت و تحسین یا از نظر آمیخته به حسد و حیرت شورچشمان به افراد یا اشیاء رسد»، معنا شده است. چشم زدن نیز به معنای «نظر زدن، با تعجب و تحسین به کسی یا چیزی نگریستن که گویند از آن بلایی بدان کس یا چیز روی آورد» (جمال‌زاده، ۱۳۴۴: ۸۶). انسان برای دفع آسیب‌های احتمالی ناشی از چشم‌زخم، به بعضی اعمال و یا اوراد متوسل می‌شد. این باور در بسیاری از کشورها رواج دارد و «رفتار میلیون‌ها نفر را در سراسر جهان هندواروپایی و سامی تحت تأثیر قرار داده است. مشخصاً در هند، در دنیای عرب و در میان مردمان حلقه دریای مدیترانه و اعقاب ایشان در آمریکای شمالی و جنوبی... تأثیرات فراگیر و دائمی باور به چشم‌زخم به چشم می‌خورد» (دانداس، ۱۳۹۹: ۱۷). ایرانیان نیز ضمن توسل به قرآن و ادعیه، «بر اساس نیاز خود روش‌ها و ابزارهای خاص را برمی‌گزینند. مثل... چیزی که ظاهر چشم را به ذهن متبادر سازد و توجه آن را به خود معطوف کند و نهایتاً به عنوان یک تعویذ به کار رود» (همان: ۱۰۸). در فرهنگ مردم کُرد برای دفع چشم‌زخم از شیوه‌های مختلفی استفاده می‌شده است. بسیاری از آنان در گذشته منشأ بیماری‌ها و یا حتی نقصان مالی را چشم‌زخم می‌دانستند؛ بنابراین، برای پیشگیری از تأثیرات منفی چشم‌زخم کاربست اقداماتی را ضروری می‌دانستند. در همین ارتباط با توسل به ادعیه، تعویذ، اوراد و اذکار، کاربرد مهره‌ها و بخش‌هایی از بدن جانوران سعی داشتند نظام طبیعت را به سیطره خویش درآورند.

۲-۱-۴. نقش فیتیش‌ها در دفع چشم‌زخم

ناآگاهی بشر نخستین نسبت به عوامل محیطی، او را از درک علیت بسیاری از مسائل عاجز ساخته بود؛ بنابراین، برای دستیابی به اهداف خویش گاهی مهره‌ها و اشیاء جادویی (فیتیش) را به یاری می‌گرفت. او با این تصور که نیروهای ماورائی موجود در برخی از این اشیاء می‌توانند مفید باشند، آن‌ها را متناسب با موقعیت‌های مختلف زندگی به کار می‌برد. فیتیش‌ها در میان مردم کُرد، شامل دعا و تعویذ، مهره‌های سرامیکی آبی رنگ به نام «کَلّانه: klāna»، مهره‌های چوبی ساخته شده از چوب درختچه خرزهره، چنگ خرچنگ و همچنین صدف بوده است که در زبان کردی «کوژّه: kūḷa» خوانده می‌شود. این مهره‌ها را به گهواره، لباس و یا گردنبندی با مهره‌های آبی متصل می‌کردند. خاصیت اصلی این مهره‌ها، به اعتقاد باورمندان آنها، دفع چشم‌زخم و در نتیجه دفع نیروهای شر است. نکته دیگری که می‌توان از این مظاهر فیتیش دریافت، این است که هر کدام از این مهره‌ها نماینده بخشی از طبیعت هستند؛ خاک، گیاه و جانوران؛ زیرا ارتباط انسان با طبیعت و بازخورد آن در اندیشه‌های او بخش مهمی از فرهنگ و ادب عامه است. انسان با استفاده از عناصر طبیعت، در پی دفع نیروهایی است که نیرویی فراتر از نیروهای انسانی دارند. «این اعتقاد پیش از ظهور دین زرتشتی وجود داشته. از همین جمله است حرف زدن با جانوران، اعتقاد به سنگ‌ها، درخت‌ها و چیزها و غیره که آن‌ها را مظهر حلول ارواح دانسته‌اند» (هدایت، ۱۳۹۵: ۲۴).

۲-۱-۴. نوشتن ادعیه و تعویذ

نوشتن ادعیه، حرز و تعویذ، یکی از راهکارهای دفع چشم‌زخم بوده است. در این باور آیاتی از قرآن مجید، همچون آیه «وَإِنْ يَكَادُ» و یا «آیة الكرسي»، به همراه اورادی روی نوار کاغذی نوشته می‌شد و بعد از تا کردن آن به شکل مثلثی، موم‌اندود می‌شد و تکه پارچه‌ای سبز به دور آن می‌دوختند. این ادعیه با سنجاق بر روی شانه راست کودکان و یا به گردنبندی با مهره‌های آبی متصل می‌شد. گاهی نیز با سایر فیتیش‌ها به گهواره نوزادان متصل می‌شد.

استفاده از این شیوه برای دفع بلا، آرامشی نسبی به انسان می‌بخشید. انسان با اعتماد به این اوراد و مقدس دانستن آن‌ها در پی کسب نتیجه دلخواهش بود. او با این شیوه به مدد آموزه‌های دینی درصدد مقابله با نیروهای شر برمی‌آید و ایمان دارد که با این شیوه از چشم‌زخم مصون می‌ماند. اعتقاد مادران به ادعیه افراد مقدس در قالب دست‌نوشته‌هایی برای سلامت فرزند و زیارت قبور آنان در لالایی‌ها نیز نمود یافته است. همانند نمونه‌های زیر:

A mn lālāit bo dakam xawi xeret be
Nūštai said mhamad nurāni la žer sart be

ئه من لای لاییت بو ده کهم خهوی خیریت بی
نووشتهی سهید محمد نوورانی له ژیر سرت بی

Datbamawa sar čākān sar pirān
Nāwallā sar gombazi da šex abdolqādiri

ده تبه مه وه سه ر چاکان سه ر پیران
ناوه لالا سه ر گومبه زی ده شیخ عه بدولقادی

(سلیمی و کهریزی، ۱۳۸۷: ۷۸)

برگردان: برایت لالایی می خوانم تا خوابت ببرد/ دعای (دست نوشته) سید محمد نورانی
زیر سرت باشد.

تو را به زیارت مرقد انسان های پاک می برم/ تو را به آرامگاه شیخ عبدالقادر

می برم.

۳-۱-۴. باورهای دفع آل و جن زدگی

سنجاق، چاقو، نان و نمک برای دفع «آل» به کار برده می شدند. آل «مرض مهلکی است که گاهی زنان نوزائیده را تا هفت روز واقع شود و عوام را عقیده آن است که جنی است به این نام که مزاحم زنان نوزائیده می گردد» (انجوی شیرازی، ۱۳۵۱: ۱۴۷). آل، در تفکر عامه، دشمن زنان زائو و نوزادانشان است. مردمان گُرد با زدن سنجاق به لباس مادر و یا با گذاشتن چاقویی در بالای سر مادر و نوزاد، معتقد بودند که می توانند آل را دور سازند. همچنین اگر نوزاد را پیش از چهلیم تولدش، شب هنگام بیرون می بردند، لقمه ای نان و نمک با او همراه می کردند.

شایان ذکر است بر اساس تحقیقات میدانی، استفاده از چاقو برای دفع آل در مناطق کردنشین، محدود به زائو و نوزاد نمی شد، زیرا زمانی که یخچال در دسترس مردم نبود، چاقویی را برای جلوگیری از فساد مواد غذایی روی ظرف غذا قرار می دادند، چون معتقد بودند، اجنه به ظرف غذا دست می زنند و غذا را فاسد می سازند. پس چاقو مانع از نزدیک شدن اجنه به غذا می شد. بدون تردید، شناخت نداشتن انسان از فرایند فساد مواد غذایی چنین تفکری را القاء می کرد. همچنین، ناتوانی انسان از درک مسائل فیزیولوژیکی و زیستی بود که مرگ یا بیماری مادر و نوزاد را به آل گرفتگی نسبت دهند، زیرا برخی از زنان در حین زایمان و یا بعد از زایمان دچار مشکلاتی همچون افسردگی پس از زایمان می شدند که گاهی به مرگ مادر منجر می شد و یا کودک نیز به هر دلیلی ممکن بود، بیمار شود و یا از دنیا برود؛ بنابراین، با تأثیر جادویی اشیاء نوک تیز و برنده و یا قداست نان و نمک، اشباح و آل را که موجوداتی خبیث پنداشته می شدند، می رماندند. این شیوه تفکر با قانون شباهت (هومیوپاتیک) مرتبط است، زیرا با این تصور که آل بالای سر زائو و نوزاد قرار دارد، گذاشتن چاقو و یا فروکردن سنجاق در لباس می تواند سبب رماندن آل شود.

ترکیبی از جادو و دین وجه دیگری از این باور است؛ زیرا عده ای علاوه بر اشیاء

برنده، با گذاشتن قرآن بر بالای سر مادر و نوزاد نیروهای شیطانی را می‌رانند؛ از این رو، این دو شیوه تفکر به موازات هم برای حصول نتیجه دلخواه در حرکت هستند. اگرچه دین‌مداری بر بسیاری از باورها غالب است، در این شیوه تفکر، تلفیقی از باورهای افسونگرانه و دین‌مدارانه همسو هستند. درواقع انسان برای رسیدن به خواسته‌هایش معمولاً هر راهکاری را فارغ از مبانی فکری آن به کار می‌گیرد.

۴-۱-۳-۱. نقش تابویی نان و نمک در دفع آل

حرمت نان و نمک با فرهنگ ایرانیان ارتباط مستقیمی دارد و ریشه آن به اعتقادات عیاران برمی‌گردد. در این باور اگر نان و نمک کسی را خورد، باید حرمت مال و جان آن شخص را نگه داشت (ر.ک: صیرفی، ۱۳۸۸: ۱۰). وجود اصطلاحات و ضرب‌المثل‌هایی همچون نمک‌گیر شدن، نمک خوردن و نمکدان را شکستن، حرمت نان و نمک را نگه داشتن و قسم خوردن به نان و نمک که اغلب در میان مردم، مخصوصاً افراد کهنسال، رواج دارد، نشان از اهمیت این باور در بین مردم است.

در شاهنامه فردوسی نیز بارها به حرمت نان و نمک اشاره شده است:

مرا با تو نان و نمک خوردن است	نشستن همان مهرپروردن است
	(فردوسی، ۱۳۸۹: ۱۸۴)
فراُمش کنم مهر نان و نمک	به من بر دگرگونه گردد فلک
	(همان: ۳۶۵)

در این باور بلاگردانی نیز با قرار دادن نان و نمک در کنار نوزاد تصور می‌شود، نیروهای خبیث به صورت ضمنی رمانده می‌شوند، زیرا نان و نمک حرمت دارد و آل با دیدن آن از نزدیک شدن به کودک امتناع می‌کند. توجه به این نکته ضروری است که قوت غالب مردم در گذشته نان بوده است. هم‌اکنون نیز بسیاری از مردم کُرد به جای عبارت «غذا خوردن» از «نان خوردن» استفاده می‌کنند، چون زمانی نان مهم‌ترین منبع غذایی مردم بوده است، حتی ایرانیان به گونه‌ای مقدس‌مآبانه با آن برخورد می‌کردند، چون اگر تکه‌ای نان بر روی زمین می‌افتاد، آن را بلند می‌کردند، می‌بوسیدند و در کنج دیواری قرار می‌دادند، مبدا زیر پای رهگذران قرار گیرد. همچنین کسی اجازه برش نان با کارد یا قیچی را نداشت. همه این عوامل به تابو بودن یک ماده غذایی در میان مردم اشاره می‌کند. همین باور به قداست نان، نقش مهمی در دفع حوادث ناگوار نیز داشته است، زیرا پریدن پلک را که در میان مردم کُرد نشان از رسیدن خبر ناگواری بوده است، با گذاشتن تکه‌ای کوچک از نان بر روی پلک، رفع می‌کردند. به نظر می‌رسد، تأثیر تجربیات انسان در بسیاری از باورها نقش مهمی در پذیرش آن‌ها داشته است و تعمیم همین تجربیات سبب گشته تا آن‌ها با بخشی از فرهنگ مردم عجین شوند، در حالی که همین صحنه گذاشتن بر بسیاری از باورها به معنای درست بودن آن‌ها نیست. همانند ارتباط پریدن پلک و حادثه ناگوار، چون عوامل فیزیولوژیکی زیادی در ایجاد پریدن پلک

که امروزه با نام تیک‌های عصبی شناخته می‌شوند (vide, leckman, et al, ۲۰۰۶, ۱-۱۶)، نقش دارند و در گذشته از آن‌ها مغفول بوده‌اند.

۴-۱-۳. دفع چشم‌زخم با اسپند

سوزاندن اسپند یکی دیگر از باورهای بلاگردانی است. اسپند یا

اسفند یا سپندار یا سپندارمذ در پهلوی سپندارمت و در اوستا سپنتا آرمتی... از دو واژه ترکیب یافته است. نخستین جزء سپنتا [ه] spenta باشد... صفت است... یعنی پاک یا مقدس، برابر sanktus لاتین. این صفت در اوستا از برای خود اهورامزدا و گروهی از ایزدان و مردمان و جز آن آورده شده است... سپنت در بسیاری از کلمات بسیط و مرکب فارسی به‌جا مانده از آن‌هاست اسفند یا سپند، گیاهی که در لاتینی ruta نام دارد و در فرانسه و آلمانی rue و raute نام دارد و دانه آن بخوری است معروف. حنظلۀ بادغیسی گوید:

یارم سپند اگرچه برآتش همی‌فکند از بهر چشم تا نرسد مر ورا گزند
(پوردادود، ۱۳۲۱: ۱۵۱).

باور سوزاندن اسپند، به یکی از کهن‌ترین ادیان باستان یعنی ستاره‌پرستی برمی‌گردد. باورمندان گمان می‌کردند که سرنوشت هرچیزی را ستارگان معین می‌کنند و پرستش هفت ستاره (سیاره) «کیوان»، «مشتی»، «مریخ»، «خورشید»، «زهره»، «عطارد» و «ماه» شالوده این آیین بود. همچنین، برای هر کدام از ستارگان (سیارگان) آیین ویژه‌ای انجام می‌شد. دود کردن در راه این هفت ستاره و نیازخواستن، یکی از جلوه‌های ستاره‌پرستی بود که بازتاب آن تا به امروز در میان مردم باقی مانده است، چنان که اسپند دود کردن را با این باور که قدرت دفع چشم‌زخم را دارد به‌کار می‌برند (ر.ک: اقتداری، ۱۳۵۴: ۹۵۱-۹۵۲) و آنگونه که «از گواهی‌های تاریخی برمی‌آید این گیاه در مصر باستان نیز برای دفع نظر به‌کار می‌رفت و در حال حاضر در کشورهای آفریقای شمالی هنوز از دود کردن اسفند به منظور رفع چشم‌زخم استفاده می‌کنند» (باقری و کمال، ۱۳۹۳: ۱۴).

عمل سوزاندن اسفند در هر موقعیتی که بیم چشم‌زخم دیگران می‌رود، انجام می‌گیرد. گیاهی که نامش به قداست آن اشاره می‌کند و کارکرد آن دفع بلایا است و معتقدان آن را وامی دارد به دلیل ترس از نیرویی منحوس، به گونه‌ای غیرمستقیم، بلا را با سوزاندن اسپند دفع کنند. به نظر می‌رسد، اسپند نیز کارکردی همچون سایر فیتیش‌ها دارد، زیرا در نظر باورمندان چنان نیروی خارق‌العاده‌ای دارد که می‌تواند نحوست چشم‌زخم را دور سازد.

۴-۱-۴. دفع جانوران و حیوانات خطرناک

دفع جانورانی که می‌توانستند موجب آسیب به جان و مال انسان شوند، یکی دیگر از دغدغه‌های انسان نخستین بوده است. زمانی که ابزاری مناسب برای در امان ماندن از شر آن‌ها نداشته است، با اتکا به مقدسات و شیوه‌های افسونگری درصدد حفظ جان و مال خود بوده است. انسان با این باور که می‌تواند نیروهای شر را در تقابل با نیروهای

خیر قرار دهد، ایمان دارد که در این رقابت نیروهای خیر برتری خواهند یافت. گرگ، مار و عقرب موجوداتی هستند که در باور مردم گُرد، جان و مال (دام) مردم را تهدید می‌کرده‌اند.

۱-۴-۴. بستن دهان گرگ

پیوند باورهای بلاگردانی با مبانی دینی بخش مهمی از باورهای عامه است. در این میان، بستن دهان گرگ با خواندن سوره شمس از جمله باورهایی است که در فرهنگ برخی از نقاط ایران رواج داشته است. (ر.ک: ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۹۳۹). هنگامی که یکی از دام‌ها از گله جدا و گم می‌شد، سوره شمس را بر روی چاقویی تاشو می‌خواندند و چاقو را به محض اتمام قرائت سوره می‌بستند، چون معتقد بودند با این شیوه، دهان گرگ بسته می‌شود و دام گم‌شده در امان می‌ماند. این باور در کردستان نیز همانند سایر نقاط ایران در گذشته بسیار رواج داشت.

این شیوه بلاگردانی در کاربرد چاقو با باور دفع آل شباهت دارد. این باور با ماهیتی دینی- افسونگری به صورت نمادین گرگ‌های فرضی را از دام گمشده دور می‌کند. دین در این باور نیرویی قدرتمند است که به شکل غیرمستقیم و در مکان و زمانی خارج از حیطه نیروی شر، توان از بین بردن بلا را دارد. همچنین، تصور بسته‌شدن دهان گرگ با بسته‌شدن چاقو بی‌ارتباط با قانون هومیوپاتیک (شباهت) نیست؛ زیرا هدف اصلی این باور خنثی‌کردن ویژگی درندگی گرگ است که به شکل نمادین در همانندی با چاقو اجرا می‌شود.

۲-۴-۱-۴. دفع جانوران موزی با تربت مقدس

باور به قداست تربت آرامگاه مشایخ یکی دیگر از باورهای مرتبط با بلاگردانی است. «شیخ‌عباس کومایین» یکی از این مشایخ است. ارادت به این شیخ سبب شده است که مردم مقداری از تربت آرامگاهش را در خانه نگهداری کنند تا از شر جانوران موزی همچون مار و عقرب مصون بمانند، زیرا مردم معتقدند که شیخ‌عباس در زمان حیات خویش زمام مارها و جانوران موزی را در دست داشت. همچنین به واسطه کرامات این شیخ که حتی بعد از مرگ وی دریافت می‌شود، بسیاری از بیماران با زیارت مرقد او شفا خواهند یافت. این شیوه تفکر رابطه مستقیمی با پذیرش همیشگی قداست و کرامات برخی افراد دارد. توسل انسان به تربتی که در نگاه اول با خاک هیچ نقطه از زمین تفاوتی ندارد، همان خاصیتی را برای باورمندانش دارد که یک فرد مقدس در زمان زنده بودنش می‌توانست داشته باشد. این تفکر بر مبنای «قانون تماس» قابل توجیه است؛ یعنی «چیزهایی که زمانی مجاور و پیوسته به هم بوده‌اند، بعدها نیز حتی اگر کاملاً از یکدیگر جدا شده باشند، چنان رابطه همدلانه‌ای خواهند داشت که هر چه بر یکی واقع شود، اثر مشابهی بر آن دیگری خواهد گذاشت» (فریزر، ۱۳۹۸: ۱۰۴)؛ از این رو، پیوند میان تربت و جسمی که در زیر خاک مدفون است، برای باورمندان آن هیچ‌گاه قطع نمی‌شود. پس زمانی که

فرد مقدسی از دنیا می‌رود و ارتباط دیگران با کرامات وی در دنیای مادی قطع می‌شود، از پدیده‌هایی که در مجاورت اوست، همان نتایج مثبتی انتظار می‌رود که در زمان زندگانی وی وجود داشته‌اند. همچنین زیارت مرقد افراد مقدس نیز در این شیوه تفکر بر پایه چنین قانونی است.

۵-۱-۴. دفع بلایای طبیعی

طبیعت و انسان دو بخش جدایی‌ناپذیر هستند. انسان برای تسخیر پدیده‌های طبیعت از گذشته تاکنون متناسب با تحولات اجتماعی، فرهنگی و علمی همواره در تلاش بوده است. همان‌گونه که امروزه علم می‌تواند، برای بهره‌مندی مضاعف از نزولات آسمانی راهگشا باشد، در گذشته نیز با اجرای مراسم آیینی و توسل به نیروهای ماورایی انتظار می‌رفت که این امر محقق شود.

۵-۱-۴-۱. ترانه و آیین «بوکه بارانه» یا «عروس باران»

خشکسالی به عنوان یکی از بلایای طبیعی زندگی انسان را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، در نتیجه، بشر همان‌گونه که برای دفع بسیاری از بلایا به اجرای مراسم آیینی و اوراد و اذکاری متوسل می‌شد، برای دفع این بلا نیز مراسم آیینی برگزار می‌کرده است. این مراسم به شیوه‌های مختلف و با اسامی گوناگون در میان اقوام پیشین وجود داشته است. فریزر در کتاب *شاخه زرین* (۱۳۹۸: ۱۴۸)، به قبایلی در آفریقا اشاره می‌کند که فرمانروای باران در آنجا سکونت دارد. این فرمانروایان قادر به نزول باران هستند و به این منظور، مردم هدایایی را پیشکش این فرمانروا می‌کنند. در ایران نیز آیین‌های باران‌خواهی از دیرباز در میان اقوام مختلف وجود داشته است. در کتاب *مناقب العارفین* چنین آمده است:

یاران عظام... چنان روایت کردند که مدتی در شهر قونیه قحط آب شده بود و هرگز باران نبارید و آب‌ها در مگاک‌ها غایر شده تمامت اهالی شهر از علما و شیوخ و امرا به استسقا بیرون رفته و قربان‌ها کردند و زاری‌ها نمودند... در حال ابرهای تند و غلیظ متراکم گشته بر روی هوا ظاهر شد و باران عظیم باریذن گرفت (افلاکی، ۱۳۶۲: ۷۴۸-۷۴۹).

دفع این بلا در میان اقوام مختلف ایرانی با اسامی مختلفی همچون کوساگلین، هل‌هل کوسه، هارهار هارونک، گل‌گلین، اتالومتالو، هبرسه، چمچه‌گلین، چول‌قزک، گل‌گشینزو، کفچه‌گلین و در میان مردم کرد با نام بوکه‌بارانه شناخته می‌شود (ر.ک: ذوالفقاری، ۱۳۹۵: ۶۱-۹۹). آیین‌های باران‌خواهی «به دلیل یاری نیروهای ماوراءالطبیعی و ایزدان قهرمان در مبارزه با دیوان خشکی پدید آمده‌اند» (آقاعباسی، ۱۳۸۶: ۱۸)؛ از این رو پیشینیان ما با باورهای اسطوره‌ای خویش سعی داشتند با اجرای این آیین‌ها به بهبود شرایط خویش و دفع بلای خشکسالی یاری رسانند. آیین‌های باران‌خواهی از نظر ساختاری موارد زیر را شامل می‌شود، از جمله:

ساخت عروسک یا برگزیدن شخصی و انتساب هویتی نمادین بدو، دسته‌روی، ریختن آب، خواندن نیایش و آواز درخواست باران، گرفتن هدیه از اهالی، پختن نان یا آش، نشان‌دار کردن نان یا خوراکی دیگر، زدن کسی که نشانه در سهم او پیدا می‌شود تا پیدا شدن یک ضامن و انجام برخی کردارهای آیینی دیگر بنا به موقعیت جغرافیایی (نعمت‌طاووسی، ۱۳۹۱: ۲۸۳-۲۸۴).

با بررسی این آیین در میان اقوام مختلف می‌توان به نکات مشترک فراوانی دست یافت. در سروستان تعدادی از بچه‌ها به در خانه‌های مردم می‌روند و وسایل پخت نان را جمع‌آوری می‌کنند. سپس با برپا کردن آتشی نان می‌پزند. سپس یک نفر از آنان تکه‌ای خمیر را بر سر چوبی گذاشته و پیشاپیش دیگر بچه‌ها حرکت می‌کند و با صدای بلند می‌گوید: کس انگلو چه می‌خات؟ و بچه‌ها به او جواب می‌دهند: از خدا بارون می‌خات (ر.ک: همایونی، ۱۳۷۱: ۴۱۲). برگزاری این آیین در آذربایجان با استفاده از چمچه (ملاقه)، صورت می‌گیرد. یکی از زنانی به نام سیده‌آغا با چمچه هفت بار به دور امامزاده‌ای طواف می‌کند. سپس با همراهی زنانی که او را مشایعت می‌کنند به آبادی می‌روند و ضمن خواندن اشعاری، ندورات مردم را جمع‌آوری می‌کنند (ر.ک: عاشورپور، ۱۳۸۷: ۴۹-۴۶). از جمله پژوهش‌هایی که به بررسی آیین‌های باران‌خواهی در سایر شهرها پرداخته‌اند می‌توان به این موارد اشاره کرد: جاوید در مقاله «سیری در ترانه‌های باران» (۱۳۷۶)، شاه‌حسینی در مقاله «آیین‌ها و مراسم باران‌خواهی در بین روستاییان و عشایر سمنان» (۱۳۷۹)، شیرمحمدی در مقاله «آیین پنجاه بدر در قزوین» (۱۳۸۹)، به بررسی این آیین‌ها پرداخته‌اند. صداقت‌کیش نیز در فصل‌های دهم و یازدهم کتاب *آب‌های مقدس ایران* (۱۳۸۵)، به تجزیه و تحلیل این مراسم در نقاط مختلف ایران پرداخته است.

مردم گُرد نیز برای دفع بلای خشکسالی با اجرای مراسم آیینی «بوکه‌بارانه» باران را از نیروهای ماورائی طلب می‌کردند. این مراسم در فضای باز طبیعت اجرا می‌شود و در هیچ عبادتگاهی صورت نمی‌گیرد، زیرا در ایران باستان «عبادت نه در عبادتگاه بزرگ یا معبد، بلکه در فضای باز بر روی کوه‌ها انجام می‌گرفت» (هینلز، ۱۳۶۸: ۳۱)؛ بنابراین، اجرای این مراسم نیز محدود به عبادتگاه خاصی نمی‌شود و در طبیعت و برای طبیعت انجام می‌گیرد. برای اجرای این مراسم عروسکی از چوب و تکه‌های پارچه رنگی ساخته می‌شود و گروهی از دختر بچه‌ها با حمل آن و خواندن سروده‌هایی خاص این مراسم از کوی و برزن عبور می‌کنند. آن‌ها از مقابل هر خانه که عبور می‌کنند، مقداری تنقلات از صاحبخانه دریافت می‌کنند. همچنین صاحبخانه در مسیرشان مقداری آب روی زمین می‌ریزد. کودکان در پایان مراسم در یک‌جا جمع می‌شوند، نماز می‌خوانند و برای بارش باران دعا می‌کنند. ریشه این تفکر به ایزدانی بازمی‌گردد که برای هر کدام از عناصر طبیعت تعریف شده بود. در این میان، «آب بعد از آتش، گرمی‌ترین عنصر است. در ایران باستان گرمی داشت ایزد آن موسوم به ناهید... در کلیه سرزمین‌های ایران و ممالک همسایه رونق تمام داشته و در اوستا و کتب پهلوی کراراً و به تفصیل از او ذکر شده است» (اوشیدری، ۱۳۷۸: ۱۲۸).

ارتباط این آیین با اسطوره آناهیتا که سرچشمه باروری و زندگی طبیعت است، بخش مهم آن است، زیرا «برخی پژوهشگران بوکه‌بارانه را از تجلیات ایزد آناهیتا در تاریخ ایران دانسته‌اند. از نظر آنان بوکه‌بارانه نوعی ارتباط میتولوژیک و نشانه‌شناسانه را میان مردم و آناهیتا در مناطق کردنشین نشان می‌دهد» (شمس، ۱۳۹۳: ۳۰۲). عروسی را هم که کودکان حمل می‌کنند، نماد آناهیتا است و به نظر می‌رسد، دلیل انتخاب دختران خردسال برای اجرای این مراسم این است که آنان علاوه بر پاک بودن، در آینده نقش باروری را نیز برعهده می‌گیرند. همچنین، کاهنه‌هایی در خدمت این الهه‌ها بوده‌اند که همراهی این دختران، بازآفرینی نقش آنان در خدمت الهه آناهیتا است. بنابراین، مردمان کرد با توسل به نمادها، استفاده از کودکانی معصوم و خواندن ادعیه، در پی نجات خشکسالی زمینی هستند که مایه ارتزاق خانواده‌شان است.

توسل به مبانی دینی و اسطوره‌ای در آیین «بوکه‌بارانه» شاخصه اصلی آن به‌شمار می‌رود؛ زیرا از یک سو بر اسطوره آناهیتا متمرکز است و از سویی دیگر صبغه دینی نیز بر آن غالب است. همچنین، با توجه به سابقه تاریخی اساطیر، بعد از ورود اسلام به ایران، تغییراتی در وجه دینی آن شکل گرفته است. به نظر می‌رسد، همچون بسیاری از باورهای بلاگردانی، همراهی مبانی دینی با این آیین، به منظور اثربخشی بیشتر آن است، چون سعی بر آن است، باور اسطوره‌ای را با خواندن نماز و دعا در پایان مراسم با مبانی دینی همراه سازند.

طلب باران از خداوند در آغاز ترانه و در ادامه اظهار عجز در برابر او بخش مهمی از سروده‌های «بوکه‌بارانه» را تشکیل می‌دهد. همچون نمونه زیر که بخشی از ترانه بوکه‌بارانه است:

Hanārān o manārān	هه‌ناران و مه‌ناران
Yā xowā dā bkā bārān	یا خوا دا بکا باران
Bo faqir o hažārān	بو فقیر و هه‌ژان
Yā xowā bārān bbāre	یا خوا باران بیاری...
Rahmati jārānmān dawe	ره‌حمه‌تی جارنمان ده‌وی
Buka ba bārānmān dawe	بوکه به بارنمان ده‌وی...
Bārān xer o xerāta	باران خ‌خ‌ر و خیراته
Daql o dāni pe hāta	ده‌غل و دانی پی هاته...

برگردان:

اناران و مناران/ الهی باران بیارد...

برای فقرا و نیازمندان/ الهی باران بیارد...

رحمت همیشگی گذشته را می‌خواهیم/ عروس باران را می‌خواهیم.

باران خیر و رحمت است / دانه‌ها را می‌رویند...

۵. نتیجه‌گیری

این پژوهش در صدد بررسی باورهای بلاگردانی در فرهنگ مردم کُرد بوده، همچنین در پی پاسخ به این پرسش است که باورهای بلاگردانی بر اساس دو قانون شباهت و تماس و همچنین وجوه اسطوره‌ای و دینی چه نقش و کارکردی در میان مردم داشته‌اند؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این باورها در پنج گروه دفع بیماری و مرگ، دفع آل و جن‌زدگی، دفع بلایای طبیعی، دفع جانوران موذی و خطرناک و دفع چشم‌زخم قرار می‌گیرند. هر گروه نیز دارای زیرمجموعه‌هایی است که بررسی آن‌ها بر اساس قوانین جادویی شباهت و تماس، نشان می‌دهد، برخی از این باورها منطبق بر قوانین شباهت هستند و برخی نیز بر اساس شکل کاربردی‌شان، در حیطه جادوی تماس قرار می‌گیرند. در این میان روش‌هایی که برای رفع بیماری گل‌مژه، دفع آل و بستن دهان گرگ به کار برده می‌شدند، مبنی بر قانون شباهت بودند و راهکارهایی که برای دوری از مرگ بعد از آمدن از مراسم ختم انجام می‌دادند و یا دفع جانوران موذی که با تربت مقدس صورت می‌گرفت، بر قانون تماس تکیه داشتند. در این میان، بسیاری از باورها نیز بر مبنای دینی متمرکز شده‌اند که درواقع با بررسی آن‌ها می‌توان به صبغه جادویی یا اسطوره‌ای‌شان پی برد. مبنای دینی در این باورها با همراهی مبنای جادویی و یا اسطوره‌ای شکلی متمایز به باورها داده‌اند؛ به این معنا که اگر در دوره‌ای جادویی منفی برای نابودی فرض می‌شدند، با تلفیق مبنای دینی جلوه‌ای مثبت برای دفع بلا به خود گرفته‌اند. همچون استفاده از گره بر روی نخ که برای بریدن تب کودکان به کار برده می‌شد. در این میان، آیین‌های باران‌خواهی با هر شیوه‌ای که در نقاط مختلف ایران اجرا می‌شود، بر مبنای اسطوره‌ای و دینی تکیه دارد. افزون بر آنچه ذکر شد، گاهی برای دفع بلایا از فیتیش‌هایی بهره می‌بردند که خاستگاه آن به ادیان ابتدایی برمی‌گردد، اما به مرور زمان شکل دینی متفاوتی به خود گرفته‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. سیدمحمد نورانی (۸۷۲۱-۳۵۳۱ش)، رهبر طریقت قادریه بود و در روستای زنبیل بوکان به ارشاد مردم می‌پرداخت.
۲. شیخ‌محمی‌الدین عبدالقادر گیلانی (۴۴۵-۵۵۴ش)، ملقب به غوث گیلانی و غوث اعظم که بنیانگذار طریقت قادریه بود.
۳. منطقه موجش استان کردستان زندگی می‌کرد. شیخ‌عباس کومایین (م. ۶۶۲۱ش)، از مشایخ طریقت قادریه بود. وی در روستای کومایین از توابع.

کتابنامه

- قرآن کریم. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.
- آقاخان‌بیژنی، محمود؛ هاشمی، مرتضی؛ صادقی، اسماعیل. (۱۳۹۶). «بلاگردانی در قوم بختیاری». *فرهنگ و ادبیات عامه*. س ۵. ش ۱۴. صص ۴۹-۶۸.
- آقاعباسی، یدالله. (۱۳۸۶). «باران خواهی». *مطالعات ایرانی*. س ۶. ش ۱۲. صص ۱-۲۰.
- ابومحبوب، احمد. (۱۳۸۸). «لال شیش، چوب بلاگردان». *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*. ش ۱۴. صص ۹-۲۴.
- افلاکی‌العارفی، شمس‌الدین احمد. (۱۳۶۲). *مناقب‌العارفین*. تهران: دنیای کتاب.
- اقتداری، احمد. (۱۳۵۴). *دیار شهریاران*. جلد دوم. تهران: انجمن آثار ملی.
- انجوی شیرازی، جمال‌الدین فخرالدین. (۱۳۵۱). *فرهنگ جهانگیری*. مشهد: دانشگاه مشهد.
- اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۷۸). *دانشنامه مزدیسنا*. تهران: مرکز.
- باقری، مه‌ری و ندیمه، کمال. (۱۳۹۳). *اسفند، کاربرد آن در فرهنگ عامه و اسفندیه‌های آذری*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- برهان، محمدحسین بن خلف. (۱۳۴۲). *برهان قاطع*. به اهتمام دکتر معین. تهران: ابن‌سینا.
- پالس، دانیل. (۱۳۸۲). *هفت نظریه در باب دین*. ترجمه محمد عزیز بختیاری. تهران: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- پناهی سمنانی، محمد. (۱۳۸۲). *ترانه‌های ملی ایران*. تهران: نشر علم.
- پوردادود، ابراهیم. (۱۳۲۱). «نام‌های دوازده ماه». *مجله مهر*. س ۷. ش ۱. صص ۱۴۷-۱۵۳.
- توفیقی، حسین. (۱۳۹۰). *آشنایی با ادیان بزرگ*. تهران: طه.
- ثروت، منصور و انزابی‌نژاد، رضا. (۱۳۷۷). *فرهنگ لغات عامیانه و معاصر*. تهران: سخن.
- جاوید، هوشنگ. (۱۳۷۶). «سیری در ترانه‌های باران». *مجله شعر*. ش ۲۱. صص ۱۴۴-۱۵۵.
- جمال‌زاده، محمدعلی. (۱۳۴۱). *فرهنگ لغات عامیانه*. تهران: فرهنگ ایران‌زمین.
- خوارزمی، حمیدرضا. (۱۳۹۲). «باور بلاگردانی در شاهنامه». *فرهنگ و ادبیات عامه*. س ۱. ش ۲. صص ۱-۲۴.
- خوانساری، محمدبن حسین. (۲۵۳۵). *کلثومنه (عقاید‌النسا)*. تهران: مروارید.
- دانداس، آلن. (۱۳۹۹). *چشم‌زخم*. تهران: چشمه.
- داندلسن، بس آلن. (۱۴۰۱). *اسفند وحشی*. تهران: فرهنگ جاوید.

- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه*. تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۴). *باورهای عامیانه مردم ایران*. تهران: نشر چشمه.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۵). «بررسی و تحلیل نمایش‌های باران‌خواهی و باران‌خوانی در ادبیات عامه ایران». *کهن‌نامه ادب پارسی*. س ۷. ش ۴. صص ۶۱-۹۹.
- سلیمی، هاشم و کهریزی، ثریا. (۱۳۸۷). *ژانه ژین*. تهران: آنا.
- شاه‌حسینی، علیرضا. (۱۳۷۹). «آیین‌ها و مراسم باران‌خواهی و باران‌بندی در بین عشایر و روستاییان استان سمنان». *فرهنگ قومس*. ش ۱۶. صص ۱۲۹-۱۴۷.
- شاملو، احمد. (۱۳۵۷). *کتاب کوچه*. با همکاری آیدا سرکیسیان. تهران: مازیار.
- شریعت‌زاده، سیدعلی اصغر. (۱۳۷۹). *مجموعه مقالات مردم‌شناسی ایران*. تهران: پازینه.
- شمس، اسماعیل. (۱۳۹۳). *فولکلور و تاریخ کرد*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- شیرمحمدی، مهری. (۱۳۸۹). «آیین پنجاه‌بدر در قزوین». *حافظ*. ش ۷۳. صص ۱۱-۱۶.
- صداقت‌کیش، جمشید. (۱۳۸۵). *آب‌های مقدس ایران*. شیراز: شرکت آب و فاضلاب شیراز.
- عاشورپور، صادق. (۱۳۸۷). «نگاهی به مراسم باران‌خواهی چمچه‌خاتون». *مجله تئاتر*. ش ۴۳. صص ۴۴-۵۴.
- علی‌پورسعدانی، رضا و شیخ‌زاده، مرجان. (۱۳۸۸). «اشیاء جادویی در فرهنگ عامه ایران و تأثیر آن در نقاشی مکتب سقاخانه». *باغ نظر*. س ۶. ش ۱۱. صص ۵۳-۶۸.
- غلامحسین‌زاده، غلامحسین و قنبری، افسون. (۱۳۹۳). «چشم‌پناه‌ها در شعر فارسی». *پژوهش‌های ادبی*. س ۱۱. ش ۴۶. صص ۱۲۵-۱۵۰.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). *شاهنامه بر اساس نسخه مسکو*. تهران: عقیل.
- فریزر، جرج. (۱۳۹۸). *شاخه زرین*. ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: آگاه.
- ناس، جان. (۱۹۴۹). *تاریخ جامع ادیان*. ترجمه علی اصغر حکمت (۱۳۵۴). تهران: فرانکلین.
- نجفی، ابوالحسن. (۱۳۸۷). *فرهنگ فارسی عامیانه*. تهران: نیلوفر.
- نعمت‌طاووسی، مریم. (۱۳۹۱). «رمزگشایی پاره‌های آیین‌های باران‌خواهی در ایران». *مطالعات ایرانی*. س ۱۱. ش ۲۱. صص ۲۷۱-۲۸۵.
- هدایت، صادق. (۱۳۱۲). *نیرنگستان*. تهران: امیرکبیر.
- هدایت، صادق. (۱۳۹۵). *فرهنگ عامیانه مردم ایران*. تهران: چشمه.
- همایونی، صادق. (۱۳۷۱). *فرهنگ مردم سروستان*. تهران: به‌نشر.

هینلز، جان. (۱۹۷۵). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی (۱۳۶۸). تهران: چشمه.

James F Leckman, Michael H Bloch, Robert A King, Lawrence Scahill. (2006), "Phenomenology of tics and natural history of tic disorders", 99, 1-16.

منابع شفاهی:

احمدی، اگریجه. ۷۴ ساله. ساکن سنندج.

حسین پناهی، حنیفه. ۶۰ ساله. ساکن سنندج.

حسین پناهی، محمد صدیق. ۶۵ ساله. ساکن سنندج.

نجفی، آمنه. ۷۱ ساله. ساکن سنندج.

